

Vigvári Gábor

BEÁGYAZOTT AUTONÓMIA ÉS A WTO

FEJLESZTÉSPOLITIKAI LEHETŐSÉGEK
A KERESKEDELEMI VILÁGSZERVEZET
SZABÁLYRENDSZERÉBEN

A Kereskedelmi Világszervezet (WTO) megalakulása óta támadások célkeresztjében áll. Különösen sokan támadják a szervezetet a fejlődő országokkal szembeni bánásmódja miatt. A szakirodalom elsősorban a gazdaságpolitika manőverező képességének csökkenését látja a WTO egyik legfontosabb negatív hatásának, azonban az erről szóló vélemények erősen megoszlanak. Tanulmányunkban nem elsősorban ezt, hanem a WTO nem piaci intézményekre gyakorolt hatását elemezzük. A dolgozat abból az alapállításból építkezik, mely szerint az önálló állami iparpolitika szükséges, ám nem elégséges feltétele a sikeres fejlődésnek. Ehhez szükséges olyan nem piaci intézmények jelenléte, melyek, beágyazódva a piacokba, sikerrel közvetítik annak jelzéseit az állami döntéshozók felé, ugyanakkor kellően önállóak ahhoz, hogy a piac ne szerezzen túl nagy, káros befolyást felettük. A WTO-ban elfogadott megállapodások ugyanakkor csökkentik, sőt néha ellehetetlenítik ezeknek az intézményeknek a megfelelő működését azáltal, hogy egyfelől uniformizálják őket, másfelől a transznacionális gazdasági szereplőket erősítve csökkentik ennek a beágyazott autonómiának a nagyságát.

BEVEZETÉS

A Kereskedelmi Világszervezet (WTO) talán a világ legellentmondásosabban megítélt nemzetközi szervezete. A szervezet 1999-es, Seattle-i Miniszteri Konferenciája óta tüntetőkre, tízezreire vonulnak fel és tiltakoznak a szervezet által képviselt politika ellen. Könyvek, röplapok sokaságát készítették és készítik a globalizációkritikus NGO-k tagjai, melyek közül talán a leghíresebb a Susan George által jegyzett (George 2003). Ugyanakkor a közgazdászok többsége a WTO-t, illetve a WTO által képviselt szabadkereskedelmi elveket igyekszik pozitív színben feltüntetni.

A WTO-val kapcsolatban felmerült legtöbb kritika a fejlődő országok szemszögéből éri a szervezetet. Tanulmányunkban is a fejlődő országok és a WTO kapcsolatát igyekszünk elemezni, azzal a kérdéssel: vajon a WTO szabályrendszere segíti-e vagy hátráltatja a fejlődő országok felzárkózását.

Alapvetően tehát nem azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy vajon a WTO által végső célként kitűzött szabad kereskedelem hátráltatja, vagy ellenkezőleg, erősíti a gazdasági fejlődést (ilyen témájú írások áttekintését l. például Rodrik 2001). Sokkal inkább arra helyezük a hangsúlyt, vajon a WTO által létrehozott szabályrendszer segíti-e azt?

A dolgozat alapvetően az intézményi közgazdaságtan és a nemzetközi politikai gazdaságtan módszereinek keverékével dolgozik. Egyrészt a fejlesztéspolitikai sikeresség kulcsának a nem piaci intézményi berendezkedést tartjuk (intézményi közgazdaságtan); másrészt pedig a WTO-t, az abban megfogalmazott szabályrendszert a nemzetközi politikai gazdaságtan rezsimfogalmával azonosítjuk, és eszerint elemezzük. Mindezek alapján írásunk felépítése a következő.

Kiindulási pontunk az a fejlődés-gazdaságtan diszciplínájában széleskörűen elfogadott állítás, mely szerint a felzárkózni vágyó országoknak valamilyen „egyéni”, az ország térbeli és időbeli elhelyezkedésének megfelelő iparpolitikát kell követniük, mely szükségyszerűen valamilyen kereskedelempolitikai megoldást is követel. Ezután érvelésünket azzal folytatjuk, hogy ez önmagában mit sem ér megfelelő intézményi alapok nélkül. A WTO fejlesztéspolitikára gyakorolt hatásánál tehát nem az első problémára, tudniillik az iparpolitika alkalmazásának lehetővé tételére koncentrálnunk, hanem sokkal inkább az intézményekre való hatásra.

A dolgozat záró részében arra a következtetésre jutunk, hogy a WTO intézményekre gyakorolt hatása alapvetően két dologgal függ össze. Egyrészt a globalizáció logikájából fakadóan a WTO mint rezsim olyan alapelvekre, normákra épül, melyek a liberális kereskedelemi rendszeren keresztül az intézményrendszerek konvergenciáját kényszerítik ki. Ez a tendencia azonban a fejlett országok azon természetes törekvéseivel is összhangban van, mely szerint azok igyekeznek lehetséges későbbi kihívóikat leszakítani, megakadályozni felzárkózásukat.

IPARPOLITIKA ÉS FEJLESZTŐ ÁLLAM

A második világháborút követően kialakult közgazdasági aldiszciplína, a fejlődés-gazdaságtan tudományterületén tevékenykedők között mindig is jelentős vita zajlott arról, milyen mértékű állami szerepvállalás szükséges annak érdekében, hogy az elmaradott országok felzárkózása sikeres legyen. Noha a vita teljes bemutatása nyilvánvalóan meghaladja ennek az írásnak a kereteit (részletes történeti áttekintést találhat az olvasó Szentés [1999] kiemelkedő monográfiájában), annyit elmondhatunk: a vita az ortodox közgazdaságtan minimális beavatkozást hirdető közgazdászai, illetve a heterodox fejlődésgazdászok között folyt és folyik ma is.

A kérdést elméleti síkon eldönteni rendkívül nehéz, és a válasz kétségkívül függ attól is, milyen előfeltételekből indulunk ki, például a piac működését tekintve, illetve milyen az államról alkotott felfogásunk. Történeti tények azt mutatják, hogy az állami szerepvállalás, illetve a gazdaságba történő, a hagyományos hármastól (allokáció, redisztribúció, stabilizáció) eltérő, annál mélyebb beavatkozások általában szükségesek, és gyakran sikeresek is.

Noha a főáramú közgazdaságtan is elfogadja (l. például Krugman és Obstfeld 2003), hogy bizonyos, a fejlődő országokban fennálló, illetve a fejlődő és a fejlett országok közötti piaci kudarcok esetében indokolt lehet az állami beavatkozás, ezt csak második legjobb (second best) lehetőségnek tekintik, a legjobb (first best) lehetőség szerintük a

piac szabályozása a közvetlen állami szerepvállalás helyett. Ezek a piaci kudarcok a következők:¹

- információs externáliák: a magánszektor nincs tisztában azzal, melyek a profitábilis gazdasági ágazatok, ahol a beruházások megtérülnek;
- koordinációs externáliák: az egyes iparágak kifejlődéséhez szükséges előre- és hátrafelé irányuló kapcsolódások nem alakulnak ki;
- tökéletlen verseny: új belépők kiszorulása a piacokról, például a vállalatméretek miatt;
- környezeti externáliák: a környezeti költségek rejtve maradása.

Ezeknek a piaci kudarcoknak a jelenléte megkérdőjelezi a főáramú közgazdaságtan által a szabad kereskedelemnek, illetve a liberalizált világpiachoz való csatlakozásnak az elméleti alapjait. Amennyiben ezek a piaci kudarcok jelen vannak, nem lesz érvényes a komparatív előnyök tétele, mely szerint a szabadkereskedelem hatékonysági javulást, és ezzel többletjövedelmet jelent a benne részt vevő országok számára.

Egy ehhez hasonló érv szerint a komparatív előnyök statikus volta az (Stiglitz és Charlton 2005), amely miatt azt, és ezzel a szabad kereskedelem dogmáját nem fogadják a fejlődő országok. Stiglitz és Charlton (2005) írásukban a komparatív előnyök tételének statikusságát is hangsúlyozzák. Így egy fejlődő országnak „az idők végezetéig” annak a termékek, többnyire nyersanyagoknak az exportjára kellene szakosodnia, amelyben pillanatnyi komparatív előnye van. Azonban a nyersanyagexportra berendezkedett országok nagy része az évek során kénytelen volt romló nemzetközi cserearányokkal, hektikus világpiaci árakkal, ennek következtében pedig csökkenő és bizonytalan exportbevételekkel szembesülni.² Ennek következményeként elmondható, hogy a primer termékek exportjából valószínűleg nem lehet tartós fejlődést produkálni, csupán mindössze egy-két különleges termék (szénhidrogének, drágakövek) esetén.³ Természetesen ez arra készteti ezeket az államokat, hogy exportszerkezetüket iparosítás révén módosítsák, illetve importjukat

1 Erről részletesen I. Gallagher (2008) magyarul ebben a kötetben megjelent, illetve Stiglitz és Charlton (2005), valamint Todaro és Smith (2009) írását.

2 Ennek részletes magyarázatát adja például Prebisch (1959). A részben ebből következő úgynevezett Prebisch – Singer-tételt, illetve diskuszióját l. például: Szentes (1999), Todaro és Smith (2009), illetve Helleiner (1972).

3 Ilyenek például az öböl-menti kőolajtermelő országok, illetve a gyémánttermelő Botswana. Természetesen ezek az ásványkincsek sem jelentenek garanciát semmire (l. Nigéria vagy Sierra Leone esetét), és itt is kiemelt jelentőségű az intézmények szerepe.

hazai termeléssel helyettesítsék. Ennek érdekében, nagyrészt a fenti okok miatt, szintén aktív ipar- és kereskedelempolitikát kell alkalmazni.

A monokultúrárs nyersanyagexportra támaszkodás helytelen voltát történelmi adatok is mutatják. Imbs és Wacziarg (2003) kimutatják, hogy az egyes államok fejlődésük korai szakaszában exportszerkezetüket diverzifikálják, és csak egy bizonyos fejlettségi szint után specializálódnak újra.

Chang (2003) gazdaságtörténeti áttekintésében részletesen bemutatja a ma már fejlett országok azon iparpolitikai lépéseit, melyeket felzárkózásuk idejében alkalmaztak. Fejetegeiseiből világosan látszik: a felzárkózás idejében az állam aktív iparpolitikai szerepet játszott. Kicsit előrébb ugorva az időben, a második világháború utáni sikertörténeteket, a kelet-ázsiai gazdaságokat vizsgálva hasonló következtetésekre juthatunk. A Koreában, Tajvanon, majd a későbbiekben Thaiföldön és Malajziában alkalmazott fejlesztéspolitikák sikerei modellértékűvé váltak a fejlődés-gazdaságtan irodalmában. Az ezen államok sikere nyomán fejlesztő államnak nevezett beavatkozási politikák irodalma ma már széleskörűen elérhető: l. például Wade (1990), illetve magyarul Csáki et al. (2008) munkáit.

De mi köze van az állami iparpolitikának írásunk témájához? A fenti iparpolitikai megoldások túlnyomó többsége olyan lépéseket jelent, melyeket kereskedelempolitikai vonatkozásaik miatt a WTO jelenlegi szabályozása érint. Ezeket a politikákat alapvetően négy fő csoportba oszthatjuk (Gallagher 2005 alapján):

- vámok és kvóták alkalmazása, alapvetően a növevdek iparágak védelmére;
- támogatások nyújtása (exporttámogatás, K+F támogatás);
- szellemi termékek szelektív védelme, a hazai szabadalmak védelme, külföldi szabadalmak másolásának bátorítása;
- külföldi beruházások szabályozása.

A Kereskedelemi Világszervezetet érintő, a dolgozat tárgyába illeszkedő kritikák első formája éppen ez: a WTO szabályozása korlátozza, vagy egyenesen tiltja ezeket a kereskedelempolitikai lépéseket. A WTO-n belüli egyezmények mindegyike korlátozza a fejlődő országokat a fenti politikák gyakorlásában. A GATT keretében csökkentik a vámok nagyságát, illetve szabályozzák a kvóták és más, nem tarifális eszközök használatát. A TRIMs- és GATS-egyezmények tiltják a külföldi beruházókkal szembeni diszkriminációt, a TRIPS-egyezmény erőteljesen korlátozza a technológia másolását, a reverse engineeringet, az SCM-egyezmény pedig behatárolja a támogatások nyújtásának lehetőségeit.

Ezen az érvelés szerint a szervezet nem hagy elegendő mozgásteret (policy space) a gazdaságpolitika számára. Mint ahogy azt Gallagher (2008), illetve Pangetsu (2002) bemutatják, a gazdaságpolitikai mozgáster a fejlődő országok számára ugyan valóban csökkent, azonban korántsem szűkült be teljesen, nem vált lehetetlenné önálló gazdaságpolitika folytatása. De nem ez az oka annak, hogy a WTO fejlődő országokra gyakorolt hatását

nem ebből a szempontból tárgyaljuk. Hanem az, hogy noha az iparpolitikai eszközök rendelkezésre állása valóban fontos, alkalmazásuk azonban nem magától értetődő. A sikeres iparpolitika alkalmazásának egyéb feltételei vannak, és a WTO hatását ezen keresztül szeretnénk értékelni.

FEJLESZTŐ ÁLLAM, IPARPOLITIKA, INTÉZMÉNYEK

A történelmi tanulságok és a közgazdasági érvek is arra mutatnak rá, hogy a szelektív iparpolitika fontos és szükséges, azonban korántsem elégséges feltétele a gazdasági fejlődésnek. Hasonló gazdaságpolitikai lépések valahol sikerre vezettek, míg máshol kudarccal végződtek. A következőkben amellet fogunk érvelni, hogy a sikeres fejlesztéspolitika záloga a megfelelő intézményrendszer.

A régebbi (I. Gerschenkron 1984) és az új keletű (Rodrik 2007) szakirodalom is hangsúlyozza azt, hogy az elmaradott országok annak érdekében, hogy felzárkózzanak fejlett társaikhoz, az iparpolitika mellett új, a korábbiaktól eltérő intézményi megoldásokat alkalmaznak. Azonban a felzárkózáshoz nem elég az eltérő intézményi megoldás, annak megfelelőnek is kell lennie. Mit jelent az, hogy az intézmény megfelelő? Erre adja meg a választ a versenyképesség koncepciója.

A versenyképesség fogalmát sokan sokféle módon értelmezik.⁴ A koncepciók egy része a versenyképesség fogalmát kizárólag mikroszinten tartja használhatónak, míg mások szerint beszélhetünk nemzeti, sőt regionális (mind kistérségi, mind nagyrégiós értelemben) versenyképességről is. Az alábbiakban a fent hivatkozott mű versenyképesség koncepciójára támaszkodunk.

Eszerint a versenyképesség „tehát mindenekelőtt versengést jelent” (Szentés et al. 2006: 238). Ez a versengés pedig az alábbi, ha úgy tetszik, versenypályán, megy végbe:

- A fejlődés folyamatában való előrehaladás és annak fenntarthatósága terén.
- Kedvezőbb világgazdasági pozíció elérése érdekében, ami egyrészt az aszimmetrikus interdependenciák rendszerében elért kedvezőbb pozíciót, másrészt pedig a világgazdaság élvonalába kerülést jelent.
- Dinamikus gazdasági szektorok kifejlesztése.
- A külső fejlődési erőforrások megszerzése és a transznacionális társaságok becsalogatása, illetve fejlesztése.

4 Ezekről I. Szentés et al. (2005) és (2006) összefoglaló monográfiáit.

A fentiek alapján a versenyképességet statikusan úgy értelmezhetjük, mint az arra való képességet, hogy az adott nemzetgazdaság sikeresen alkalmazkodik a világgazdasághoz. Pontosabban: képes volt-e egy olyan intézményrendszer létrehozására, amelynek segítségével – a fenti tényezőket figyelembe véve – sikeresen alkalmazkodott a világgazdasághoz.

Mielőtt rátérnék arra, hogy milyen módszereket is alkalmaztak a fejlesztő államok, néhány sorban tisztázni érdemes a fejlesztő államról alkotott koncepciókat. Az állami szerepvállalásról folytatott rövid eszmefuttatásból kiderülhetett, hogy véleményünk szerint a fejlődés elősegítése és a versenyképesség kéz a kézben járó fogalmak. A jó fejlesztéspolitika versenyképes is. A kudarcos fejlesztéspolitika leggyakrabban emlegetett példája Latin-Amerika (különösen az ötvenes és hatvanas években folytatott) importhelyettesítő politikája. Miként arra Hirschman (1968) és Rodrik (2004) is rámutatnak: a latin-amerikai fejlesztéspolitika nem a közkeletű okok miatt (ti. elzárkózás és túlzott protekcionizmus) volt sikertelen, hanem azért, mert az ott alkalmazott intézményi megoldások nem voltak megfelelőek, kellően rugalmasak. Így Hirschman kiemeli a helyi társadalmi sajátosságokat, mint például a mezőgazdasági és ipari elit szembenállását, és ebből adódóan a politikai instabilitás szerepét.

Ezzel szemben a sikeres fejlesztő államok esetében olyan intézményi megoldásokkal találkozunk, melyek viszonylag hosszú időn keresztül eredményes világgazdasági alkalmazkodást tettek lehetővé. A fejlesztő államok első, azt is mondhatjuk, klasszikus generációja a kelet-ázsiai államok fejlesztési modellje. Ezek közül is kiemelhető Japán, a Koreai Köztársaság (Dél-Korea), valamint Tajvan példája.

Ezek az országok ugyan eltérő időpontban, de hasonló recepteket követve hajtották végre modernizációjukat a második világháború után, és váltak (Japán esetében a második világháborús pusztítások után újra) a világgazdaság centrumának részévé. A Szenteseféle versenyképesség-definíció minden ismérvét magukon viselték, egészen a kilencvenes években bekövetkezett válságukig.

A kelet-ázsiai országok sikerességének oka a mai napig viták keresztjében áll. És noha a Világbank 1993-as (World Bank 1993) jelentésétől kezdve a viszonylag új alaptankönyvekig (Krugman és Obstfeld 2003) igen sokan kérdőjelezik meg azt a nézetet, miszerint a kelet-ázsiai fejlődés modellje valamilyen új intézményi megoldás kialakítását jelentette, napjainkra – hála az igen kiterjedt szakirodalomnak – már az utóbbi elképzelés az elfogadottabb.

Evans (1995) könyvében három, aktív állami fejlesztéspolitikát folytató államot hasonlít össze intézményi szempontból: Koreát, Brazíliát és Indiát. Vizsgálatában arra jut, hogy az állami beavatkozás ott tudott sikeres lenni, ahol az állam beágyazódik a magán-gazdaságba, ezzel képes a piac jelzéseit követve alakítani a gazdaságpolitikát. Másfelől

azonban az is fontos, hogy az állam megőrizze autonóm jellegét, ne legyen befolyásolható a magánszektor által. Ezt a koncepciót nevezi Evans „beágyazott autonómiának”.

A kelet-ázsiai országok fejlesztéspolitikai modelljét a nemzetközi és hazai szakirodalom mára igen széleskörűen feltárta.⁵ Ebben a tanulmányban így a fenti írások alapján csak azokra az intézményi megoldásokra koncentrálunk, amelyek lehetővé tették azt, hogy ezek a fejlesztő államok gazdaságpolitikájukat sikerre vigyék. (Összefoglalva l. az 1. táblázatot.)

A kelet-ázsiai államok fejlesztéspolitikájában kiemelt szerepet kap az állam, mely bürokratikus ügynökségeken keresztül, a piac terelésével szervezi a gazdaságot. Az ilyen bürokratikus ügynökségek egyik archetípusa a MITI, a japán kereskedelmi és ipari minisztérium. Ezek az ügynökségek lehetővé tették a magánszféra és a centralizált államhatalom közötti együttműködést, valamint szakértő segítséget jelentettek a döntéshozók számára. Így az állam beágyazódott a gazdaságba, ugyanakkor a gazdasági szereplőktől független maradt: kialakult a beágyazott autonómia.

A piac terelése nem jelent mást, mint hogy az árak torzításával a gazdaságpolitika által kijelölt szektorok felé irányítják a szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokat. Ennek egyik elemét jelentette a földtulajdon újraosztása, amelynek segítségével biztosítva volt a mezőgazdaság zökkenőmentes működtetése, és sikeresen kerülhették el ezek az országok a latin-amerikai modell egyik rákfenejét, a mezőgazdaságból történő nagyarányú forráskivonást, valamint a ricardoi csapdának⁶ nevezett jelenséget. Az állam emellett iparpolitikáját is szelektíven folytatta, jó érzékkel kiválasztva azokat a fejlesztendő iparágakat, melyek később a fejlődés zálogává váltak. Ennek érdekében az ipar fejlesztése alá rendelte a pénzügy- és kereskedelempolitikát.

A támogatandó iparágak kedvezményes feltételekkel juthattak a zárt tőkekerleg miatt szűkösen rendelkezésre álló valutákhoz. Az állam exporttámogatásokkal, valamint más pénzügyi ösztönzőkkel igyekezett támogatni az exportra termelő vállalatokat, ugyanakkor kiemelt kereskedelempolitikai eszközökkel védte azokat az iparágakat, melyek fejlesztése éppen aktuális volt.

Noha a gazdaságban a magántulajdon volt a domináns, az állam, különösen a pénzügyi piacokon, tulajdonosi szerepet is vállalt. A pénzügyi szereplőkön keresztül pedig

5 L. például Wade (1990) és Johnson (1982) összefoglaló monográfiáit, valamint magyarul Benczes (2000a, 2000b, 2000c) tanulmányait.

6 A ricardoi csapda szerint, ha az agrárszektor nem képes elegendő és olcsó élelmiszerral ellátni a gazdaságot, a gazdasági fejlődés leállhat. Ricardo idejében a brit agrárszektor csak egyre dráguló termeléssel volt képes ellátni megfelelő mennyiségű gabonával a hazai piacot. Ebben az időben a megoldás a gabonavámok eltörlése, tehát a kereskedelem liberalizációja volt, de megoldás lehet az agrárszektor termelékenységének növelése is, ahogy azt Kelet-Ázsiában látjuk.

erőteljesen összefonódott a magánszférával. Fontos azonban kijelenteni, hogy ez az összefonódás nem jelentette az állam autonómiájának megszűnését. Mivel az irányítás a szakértőkből álló ügynökségek kezében volt, az állam, bár beágyazódott a gazdaságba, nagyfokú autonómiát élvezett.

A beruházások támogatását az állam a köztulajdonban lévő bankrendszer segítségével oldotta meg, mely rendkívül alacsony, sokszor negatív reálkamatozású hiteleket nyújtott. Keynes munkássága óta tudjuk, hogy a beruházások szintjét nem csak a kamatláb, hanem a jövőbeli kilátások is befolyásolják, így az állam az alacsony kamatláb mellett a biztos jövő ígéretével is támogathatja annak magas szintjét. Mindezt szoros kooperációval, a pénzügyi és a vállalati szektor összefonódásával, valamint állami garanciavállalással érték el. Utóbbinak a megtakarítások ösztönzésében is fontos szerepe volt. Ez együtt járt a külföldi befektetések távoltartásával, így a nyolcvanas évekre magas hozzáadott értékű termékeket gyártó hazai nagyvállalatok jöttek létre.

1. táblázat: A kelet-ázsiai fejlesztő állam jellemzői

Intézmény jellege	Ideáltipikus modell (főáramú közgazdaságtan)	Kelet-ázsiai típus(ok)
<i>Tulajdonjog</i>	Magántulajdon, törvényi garanciák.	Magántulajdon, de a kormányzat néha felülírja a tulajdonjogot.
<i>Vállalatirányítás</i>	Külső érintettek irányítanak, külső érintettek erős törvényi védelme.	Belső érintettek irányítanak.
<i>Az üzleti szféra és a kormányzat kapcsolata</i>	Távolságtartás, szabályalapú.	Erőteljes összefonódás.
<i>Ipari szervezeti forma</i>	Decentralizált verseny piacok, erőteljes trösztellenes szabályozás.	Horizontális és vertikális integráció a termelésben (chaebol). Kartellek kormányzati felhatalmazással.
<i>Pénzügyi rendszer</i>	Liberalizált; értékpapírokon alapuló, szabad belépéssel. Prudens felügyelet szabályozó hatóságok által.	Bankok uralta, korlátozott belépéssel. Erőteljes kormányzati kontroll, közvetlen kölcsönzési formákkal. Gyenge formális szabályozás.
<i>Munkaerőpiac</i>	Decentralizált, rugalmas.	Élethosszig tartó foglalkoztatás.
<i>Nemzetközi tőkeáramlás</i>	Szabad és prudens.	Korlátozott (az 1990-es évekig).
<i>Köztulajdon</i>	Nincs a termelőszektorban.	Jelentős a finanszírozásban.

Forrás: Rodrik Dani (2007): Fifty Years of Growth. In: *One economics, many recipes, Globalization, institutions, and economic growth*. Princeton University Press: 19.

A kelet-ázsiai országok sikerrel dinamizálták komparatív előnyeiket. Az eredetileg fennálló komparatív előnyükből származó többletjövedelmet kihasználva új, magasabb fejlettségi szintet képviselő iparágat hoztak létre, melyben aztán szintén komparatív előnyt érhettek el. Így sikerült az első időszak nyerstermékekre alapuló exportját először munkaintenzív, majd tőkeintenzív termékek exportjára cserélni. Ennek érdekében az exportból szerzett többletjövedelmet nem fogyasztásra, hanem beruházásokra

fordították, melyek segítségével az erőteljes vámvédelem alatt álló, magasabb fejlettségi szintet képviselő új iparágakat támogatták. Így az egyes országok az úgynevezett termékéletciklusok mentén hajtották végre iparosításukat (Kasahara 2004).

BEÁGYAZOTT AUTONÓMIA A GLOBALIZÁCIÓ KORÁBAN

A kelet-ázsiai fejlesztő állam egészen a régió 1997-es válságáig jól működött. A pénzügyi válság azonban rámutatott arra, hogy a helyi intézményrendszer a gazdasági nyitás után, egy globalizált világban átalakításra szorul. Ahogyan azt Benczes (2003) írásában bemutatja, a kelet-ázsiai intézményi modell különösen érzékeny volt a pénzügyi nyitásból származó kihívásokra. Ebben a környezetben a gazdaságba beágyazódott állam már inkább erkölcsi kockázatot okozó teher volt, mint előny.

A globalizációban az államnak sok tekintetben „ki kellett ágyazódnia” a gazdaságból, és ezzel párhuzamosan autonómiájából is veszített. Az 1990-es évek sikergazdasága, Írország mutatja ennek eklatáns példáját.

Az ír kormányzat az 1980-as években határozta el, hogy az ország több sebből vérvő, rosszul teljesítő gazdaságát reformok segítségével fejlődő pályára állítja. A nyolcvanas évek végére az ír gazdaság igen rossz állapotba került: így például 1987-re a munkanélküliségi ráta nagysága 18%-osra nőtt, a GDP növekedése ebben az időszakban 1,5%-os volt, az adósság/GNP mutatója pedig 117%-ra nőtt (Farkas 1999).

A kormányzat az EU-s forrásokra is támaszkodva, indikatív tervekben igyekezett a kitűzött céloknak megfelelni. Különböző fejlesztési ügynökségeket hoztak létre, melyek mind eltérő feladatokat hajtottak végre a célok teljesítése érdekében. Ezek közül kiemelkedik a külföldi vállalatok Írországra csalogatásával foglalkozó IDA (Industrial Development Authority), illetve az Enterprise Ireland, mely a hazai ipar fejlesztéséért volt felelős.

O’Riain (2000) ezt így fogalmazza meg: az ír gazdaság sikereinek a kulcsa, hogy egyszerre tette a globálisat lokálissá („global to local”), valamint a lokálisat globálissá („local to global”). Mit jelent ez? Az ír csoda titka: egyrészt becsalogatni a multinacionális vállalatokat, másrészt a hazai vállalatokat bekötni a globalizált világ gazdaságába, legfőképpen a betelepült multinacionális vállalatok beszállítójaként. Vagyis az ír gazdasági vezetés fő feladata az volt, hogy kedvező tereppé tegye az országot a nagybefektetők számára, valamint az, hogy úgy támogassa a hazai vállalatokat, hogy azok minél nagyobb részarányban tudják képviseltetni magukat ezeknek a betelepülő vállalatoknak a termelésében. Utóbbi ráadásul további termelőket is az országba csábíthat, biztos és jó minőségű beszállítókat feltételezve. Mindezeknek köszönhetően Írország napjainkra a világ egyik legnyitottabb gazdaságává vált. Kihasnálva a jól képzett, angolul beszélő munkaerőt, jórész amerikai

vállalatok települtek be az országba, hídfőként használva a szigetet európai tevékenységük számára.

Önmagában persze ez nem volt elég a gazdasági fellendüléshez. Szükség volt, ahogy O'Riain (2000) Krugmant idézi, a szerencsére és a helyes politikai döntésekre is. Az ír kormányzat az 1990-es évek fordulóján az IDA segítségével a gazdasági válságból való kilábalás egyik oszlopként külföldi számítástechnikai vállalatokat csalogatott az országba, majd igyekezett hazai szoftvergyártó bázist kifejleszteni, mely beszállítóként segíthette a betelepülő multikat. Ez a gazdasági szerkezet aztán az IT szektor kilencvenes évekbeli boomjának köszönhetően az ír gazdasági csoda alapjává vált. Az ír kormányzat sikeresen (szerencsével is?) érzett rá arra az iparágra, amely az elkövetkező évtized húzóágazatává vált.

Az eddig elmondottak jelentik az alapját annak, amit O'Riain flexibilis fejlesztő államnak (FDS – flexible developmental state) nevez, és melynek legfontosabb jellemzője az, hogy képes rugalmasan alkalmazkodni az új, gyorsan változó posztfordista világgazdasághoz, szemben Kelet-Ázsia bürokratikus fejlesztő államaival. O'Riain interpretációjában az FDS szintén a beágyazott autonómián keresztül fejti ki hatását.

Így beágyazott autonómiát figyelhetünk meg például az IDA és más, már említett fejlesztési ügynökségek esetében, melyek elsősorban az Írorszáiban befektető multinacionális vállalatok, illetve hazai társaságok közé ágyazódtak be. A másik ilyen példa a fejlett szoftvergyártás „melléktermékeként” létrejött új elitréteg, mely főleg számítástechnikai és gazdasági szakemberekből tevődik össze. És végül a harmadik ilyen fontos pont a társadalmi egyeztetések programja, melynek keretei között elvileg mind a munkaadók, mind a munkavállalók képviselhetik érdekeiket.

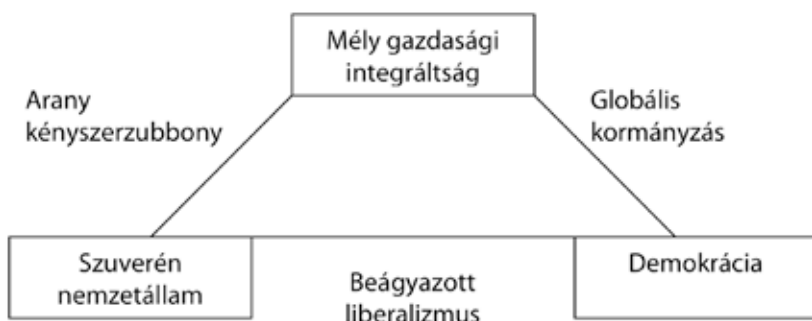
Ugyanakkor az ír típusú beágyazott autonómia korántsem olyan hatékony, mint a távol-keleti. Azáltal, hogy az állam a hazai és a külföldi gazdasági szereplők közé ágyazódik be, egyben korlátozza autonómiáját. Bár képes lehet befolyásolni a döntéseiket, az állam sok esetben mégis alárendelt szerepet játszik akkor, amikor egy külföldi, globális gazdasági szereplő döntéseiről van szó, hiszen az elsősorban a saját, és nem Írország érdekeit tartja szem előtt. Döntéseit nem Írorszáiban, az ír társadalom szereplőjeként hozza meg. Ennek köszönhetően, bár az ír gazdaság intézményrendszere egy ideig képes volt gyors fejlődés elérésére, a válság alatt hasonló mértékű zuhanás vette kezdetét.

A világgazdasági rendszer globalizációja, ahogy Szentés és szerzőtársai azt megfogalmazzák (2005), egyszerre jelenti a világgazdaság horizontális kitágulását és vertikális mélyülését. Míg előbbi a világgazdaság térképén lévő fehér foltok eltűnéseként szemléltethetjük, addig utóbbi a gazdasági kapcsolatok növekvő intenzitását mutatja, melyek különösen erőteljesek a tőkeáramlás liberalizálása, és ezzel összhangban a tőkeáramlások nagyságának növekedése terén, valamint a világkereskedelemben tapasztalható liberalizációs tendenciákban. Természetesen távol vagyunk még a világgazdaság teljes

integráltságától, hiszen a térképeken látható piros vonalak jelentősége még mindig igen nagy mind a kereskedelem, mind pedig a tőkeáramlások terén. Ennek okai a határokat átlépő gazdasági folyamatokra rakódó, még mindig jelentős tranzakciós költségekben keresendőek, melyek jelentős részben az egyes országok eltérő intézményi berendezkedéséből fakadnak (Rodrik 2005).

A globalizáció folyamata azonban ezekre az intézményi különbségekre egyre jelentősebb hatással van, noha ennek nagyságát az egyes szakemberek vitatják.⁷ Azonban a tendencia nyilvánvaló, és ahogy arra Rodrik (2005) rámutat, a végső kimenetel még nem látszik. Rodrik ezzel kapcsolatban három forgatókönyvet vázol fel, melyet az alábbi ábra szemléltet a legjobban:

1. ábra: A nemzetközi rendszer politikai trilemmája

Forrás: Rodrik, Dani (2005): A globalizáció járható útjai. In: *Egyenlítő*, 2005. 6.: 6-16.

Rodrik cikkében a globalizációt a nemzetközi rendszer politikai trilemmájával írja le. Eszerint a globalizált világban nem létezhet egyszerre önálló, szuverén nemzetállam, teljesen integrált világgazdaság, valamint demokrácia, mely utóbbin alapvetően a legitimitációt, a gazdasági tevékenység kereteinek kijelölését, a különböző érdekcsoportok szempontjainak érvényesítését, tehát alternatív gazdaságpolitikai forgatókönyvek, alternatív intézmények alkalmazásának lehetőségét érti; esetünkben a beágyazott autonómia nagyságának a fokát is mérhetjük vele.

Rodrik trilemmáját különböző történelmi korokhoz köti. Eszerint az első időszak az aranystandard időszaka. Ebben az időszakban a világgazdaság integráltsága igen magas szintű volt, egyes mutatók (a világkereskedelem GDP-hez viszonyított aránya, a tőkemozgások GDP-hez viszonyított aránya) elérték, sőt meg is haladták napjaink hasonló adatait.

7 L. ezekről részletesen Gilpin (2001) könyvének 14. fejezetét.

Az aranystandard kötött árfolyamrendszere és a gazdasági kiigazítás egyetlen lehetséges mechanizmusa, a deflációs restriktív gazdaságpolitika igen szoros keretek közé szorította a kormányzatokat. Az állampolgárok a demokrácia hiánya miatt persze nem tudták megakadályozni ezeket a számukra kedvezőtlen lépéseket.

A második nagy korszak Bretton Woods, illetve a nevével fémjelzett rövid időszak. Ekkor a keynesi javaslatoknak megfelelően igyekeztek korlátozni a tőke mozgásokat, amivel útját állták a teljes gazdasági integrációnak. Ugyanekkor fennmaradt a nemzeti szuverenitás, valamint a demokrácia intézménye.

A harmadik, talán egyszer – valamikor a távoli jövőben – eljövendő korszak a globális kormányzás időszaka. Ekkor a demokrácia fenntartása mellett lehetővé válik a teljes gazdasági integráció, azonban a nemzetállamok helyére egyfajta világkormány léphet. Valószínűleg azonban ez a kor még jó néhány évtizedet vár magára.

Napjaink dilemmája hasonló. Amennyiben feltételezzük, hogy minden akadályt el tudunk hárítani a gazdasági integráció útjából, ugyanakkor fenn kívánjuk tartani az egyes országok szuverenitását, úgy a nemzeti gazdaságpolitikák számára egyetlen alternatíva marad: a tőke, illetve a transznacionális társaságok beruházásai iránti verseny. Mindezt a bérek alacsony tartásával, privatizációval, a jóléti állam leépítésével, alacsony adókkal, minimális állami szerepvállalással szükséges kombinálni, ahogy az a neoliberais gazdaságpolitikai receptekben is szerepel. Ekkor természetesen nem valósulnak meg a demokrácia fenti kritériuma, a valós döntésekről le kell mondanunk, tehát egyszerűen megfogalmazva: a politika kényszerpályára kerül. Ezt nevezi Rodrik Thomas Friedmant idézve arany kényszerzubbonynak. A kényszerzubbonnyal viselő államoknak kényszerű gazdaságpolitikájuk miatt növekvő társadalmi egyenlőtlenségekkel kell szembesülniük.

BEÁGYAZOTT AUTONÓMIA ÉS BEÁGYAZOTT LIBERALIZMUS

Mi tette lehetővé azt, hogy a kelet-ázsiai államok sikerrel alkalmazhassák a beágyazott autonómia receptjét? Ahogy Rodrik modellje is mutatja, a választ a nemzetközi gazdasági rendben kell keresnünk. A nemzetközi gazdasági rend alatt Szentes (1999) definícióját felhasználva mindazon elvek, szabályok és nemzetközi intézmények együttesét értjük, amelyek a világ gazdasági folyamatok és viszonyok, a nemzetek és országok közötti gazdasági kapcsolatok szabályozására hivatottak, és a partnerek közötti gazdasági konfliktusok elkerülését, tárgyalásos rendezését szolgálják. A továbbiakban a hangsúlyt az elvekre, normákra helyezzük.

Az 1945 után létrejött nemzetközi gazdasági rendet az alapelvek szintjén az úgynevezett „beágyazott liberalizmus” jellemezte (Ruggie 1982). Egy olyan nemzetközi

gazdasági rendszer valósult meg, mely kívülről liberálisnak látszik, mégis „belső” gazdasági érdekeket követett, vagyis a nemzetközi együttműködés alakulása alárendelt szerepet játszott az egyes államok saját gazdasági stratégiájában.

A nemzetközi kereskedelemi rendszer szabályozására eredetileg az ITO (International Trade Organization) nevű szervezetet kívánták létrehozni, ugyanakkor ennek megvalósítása az amerikaiak ellenkezése miatt nem sikerült. Ennek oka elsősorban az volt, hogy noha az ITO is rendkívül sok klauzulát tartalmazott arra az esetre, ha az abban lefektetett alapelvek veszélyeztették volna a teljes foglalkoztatottság elérését, mégis túl liberális volt az amerikai szenátus számára. Így a később megalakult GATT igen sok fontos kérdéssel nem foglalkozott. Ilyen volt például a beruházások szabályozása vagy a korlátozó üzleti gyakorlatok kérdése (Ruggie 1982).

Mindezek alapján a GATT által fémjelzett korszak egy olyan rezsim időszaka volt, melyben az együttműködés alapját a beágyazott liberalizmus alapelve jelentette. A rezsim, részben a fenti Szentés-féle definícióból levezetve (Krasner 1982 alapján), olyan implicit és explicit elvek, normák, szabályok és döntéshozatali procedúrák összességét jelenti, amelyek körül a szereplők elvárásai a nemzetközi kapcsolatok adott területén összefutnak.

A felgyorsult globalizáció korában a GATT a maga formájában már nem tudta tovább végrehajtani a nemzetközi gazdasági rendben korábbi feladatát, és átadta helyét a WTO-nak. A WTO azonban már kiterjedtebb szabályrendszerrel, és a korábbitól eltérő normákkal működött. Bár a rezsimváltás fogalma sok vitára ad okot (l. erről Krasner 1982), azonban mi most Ford (2003) alapján a WTO-t a GATT-tól eltérő rezsimként értelmezzük.

A WTO egy új nemzetközi gazdasági rendben funkcionál. Ez a gazdasági rend már nem a beágyazott liberalizmus Bretton Woods-i kompromisszuma szerint működik, hanem az arany kényszerzubbony szabályai szerint. Mi ennek az oka? Arrighi és Silver (2003) ezt az Egyesült Államok 1970-es évekbeli válságával magyarázzák. E szerint az érvelés szerint az USA a válságon úgy lett úrrá, hogy a világ pénzügyi központjává vált. Ezt egyrészt a Reagan elnök nevével fémjelzett monetáris politikai szigorítással, másrészt az IMF válságkezelő intézménnyé, illetve a Washingtoni Konszenzus egyetemessé tételével érte el.

Úgy véljük, hogy noha ebben a magyarázatban vannak részgazságok, a valódi okokat nem feltétlenül itt kell keresni. Ahogy azt Chang (2003) érzékletesen bemutatja: a fejlett országok azon törekvése, hogy potenciális jövődöbéli versenytársaikat távol tartásuk maguktól, azzal a következménnyel jár, hogy a fejlettek olyan környezetet igyekeznek létrehozni, mely a fejlődők számára előnytelen. Friedrich Listet idézve (Chang 2003: 4) rámutat: a fejlett gazdaságok igyekeznek ellehetetleníteni az azoknak a módszereknek az alkalmazását, melyek segítségével maguk gazdagokká váltak, elrúgják a faltól azt a létrát,

melyet korábban maguk másztak meg. Mindezek Chang szerint érintik a gazdaságpolitikai mozgásteret, illetve a jó kormányzásról alkotott nyugati felfogásokon keresztül az intézményeket is (magántulajdon kérdése, demokrácia).

Ahogy Rodrik a trilemmán keresztül megmutatja: azon túl, hogy a WTO hozzájárul az intézmények uniformizáltságához, úgy véljük, a beágyazott autonómia ennél fontosabb probléma. A WTO egyezményei ugyanis nem csak a politikai teret csökkentik, hanem a globális piacok erősítésével a beágyazott autonómiát is. A második fejezetben felsorolt egyezmények mind a gazdasági tevékenység transznacionalizációját erősítik, még ha érdekes módon hol korlátozással, hol liberalizálással teszik is ezt (Wade 2005).

A szolgáltatás-kereskedelemről szóló GATS-egyezmény, illetve a TRIMS-egyezmény a transznacionális gazdasági tevékenységet a külföldi közvetlen beruházások védelmével, illetve a GATS esetében a szolgáltatások terén az FDI-áramlás liberalizálásával éri el. A TRIPS-egyezmény pedig a technológiai újítások védelmével növeli az amúgy is technológiai fölényrel rendelkező nagy nemzetközi vállalatok gazdasági hatalmát. Wade arra is rámutat, hogy noha a fenti egyezményekbe beépítettek olyan klauzulákat, melyek elvileg a fejlődő országokat hivatottak védeni, ezek sok esetben kevésbé, vagy bizonytalanul működnek.

KÖVETKEZTETÉSEK

A fenti oldalakon megkíséreltük annak bizonyítását, hogy a Kereskedelmi Világszervezet szabályrendszere nem előnyös a fejlődő országok számára. Ennek egyik, bár véleményünk szerint kevésbé jelentős oka a „policy space”, a gazdaságpolitikai mozgáster szűkülése az egyes WTO-egyezmények miatt. Sokkal jelentősebb azonban az, hogy a WTO csökkenti az állami intézmények beágyazott autonómiáját. Márpedig hiába van politikai játéktér, ha ez nem társul beágyazott autonómiával.

A beágyazott autonómia csökkenése két okra vezethető vissza. Ahogy az Rodrik lehetetlen szentháromság-modelljéből látható, a globalizált gazdaságnak olyan „egyen”-intézményrendszerre van szüksége, mely lehetővé teszi a határokon átnyúló gazdasági együttműködés zökkenőmentességét. Ez napjainkban, és a WTO által is propagáltan, az angolszász típusú államfelfogást, és így egy ebből következően a piaccal minimális kapcsolatban lévő, abba be nem ágyazódó államfelfogást jelent.

Ezen túl a WTO szabályrendszere a globális önszabályozó piac irányába mutat. Az egyes egyezmények a gazdasági tevékenységek transznacionalizálódásának, és így az állam beágyazott autonómiájának csökkentése irányába mutatnak.

A WTO szabályrendszerének ilyen alakulása alapvetően a nemzetközi gazdasági rendben történő átalakulásokkal magyarázható. A második világháborút követő Bretton Woods-i gazdasági rend a beágyazott liberalizmus koncepciójára épült. Az 1970-es

években ez kezdett megváltozni. A változásban szerepet játszott az USA gazdaságpolitikai stratégiájának változása, de a többi fejlett országnak az a természetes törekvése is, hogy a felzárkózni akaró fejlődő országok elől elvegyék azokat a fejlesztéspolitikai lehetőségeket, melyeket hajdanán ők alkalmaztak.

Fontos hangsúlyozni: a fejlődő országok problémáiért nem a WTO-t kell hibáztatni: az egy nemzetközi szervezet, mely politikáját a részt vevő tagállamok elképzelései szerint alakítja. Így a WTO megreformálható, ha és amennyiben erre valós tagállami akarat van. A 2001-ben kezdődött dohai forduló eredménytelensége azt mutatja: a fejlődő országok megkezdték a szervezeten belül saját érdekeik kemény képviselését, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a kudarc egyben a kompromisszum hiányát is mutatja. A jövő nagy kérdése lesz: vajon a WTO-tárgyalások során zajló folyamatok az Új Nemzetközi Gazdasági Rend 1970-es évekbeli kudarcához lesznek inkább hasonlóak, vagy sikerülni fog ténylegesen egy új, fejlődésbarát rezsimet létrehozni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (2003): Polanyi's "Double Movement": The Belle Époques of British and U. S. Hegemony Compared. In: *Politics & Society* 2.: 325–355.
- Benczes István (2000a): A Távol-Kelet gazdasági rendszerei. In: *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények*. Szerk.: Bara Zoltán – Szabó Katalin. Aula.
- Benczes István (2000b): A csoda anatómiája I. Távol-keleti gazdasági rendszerek összehasonlító elemzése. In: *Valóság*, XLIII. évf., 2000. február: 47–65.
- Benczes István (2000c): A csoda anatómiája II. Távol-keleti gazdasági rendszerek összehasonlító elemzése. In: *Valóság*, XLIII. évf., 2000. március: 41–58.
- Benczes István (2003): Az ázsiai válság – intézményi megközelítésben. Megjelent: Elmaradottság – fejlődés – átalakulás. In: *Tanulmányok Szentes Tamás akadémikus 70. születésnapja tiszteletére*. BKÁE Világgazdasági Tanszék.
- Chang, Ha-Joon (2003): *Kicking Away the Ladder. Development Strategy in Historical Perspective*. Anthem Press.
- Csáki György (szerk.) (2008): *A látható kéz*. Napvilág.
- Evans, Peter (1995): *Embedded Autonomy. States & Industrial Transformation*. Princeton University Press.
- Farkas Péter (1999): A gazdaságfejlesztő állam Írországban. In: *Közgazdasági Szemle* 5.: 470–482.
- Ford, Jane (2003): *A Social Theory of the WTO. Trading Cultures*. Palgrave MacMillan.
- Gallagher, Peter (szerk.) (2005): *Putting Development First. The Importance of Policy Space in the WTO and International Financial Institutions*. Zed Books.
- Gallagher, Peter (2005): Globalization and the Nation-State: Reasserting Policy Autonomy for Development. In: *Putting Development First. The Importance of Policy Space in the WTO and International Financial Institutions*. Szerk.: Gallagher, Peter. Zed Books.
- Gallagher, Peter (2008): Understanding developing country resistance to the Doha Round. In: *Review of International Political Economy*, 1.: 62–85.
- George, Susan (2003): *A WTO – Korlátlan világkereskedelem vagy szolidáris globalizáció?* Napvilág.
- Gerschenkron, Alexander (1984): *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Gondolat.
- Gilpin, Robert (2001): *Nemzetközi politikai gazdaságtan*. Bucipe.
- Helleiner, Gerald K. (1972): *International Trade & Economic Development*. Penguin.
- Hirschman, Albert O. (1968): The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin-America. In: *The Quarterly Journal of Economics*, 1.: 1–32.
- Imbs, Jean – Wacziarg, Romain (2003): Stages of Diversification. In: *The American Economic Review*, 1.: 63–86.
- Johnson, Chalmers (1982): *MITI and the Japanese Miracle*. Stanford University Press.

- Kasahara, Shigehisa (2004): The flying geese paradigm: a critical study of its application to East Asian regional development. In: *UNCTAD Discussion Paper*, No. 169.
- Krasner, Stephen D. (1982): Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables. In: *International Organization*, 2.: 185–205.
- Krugman, Paul - Obstfeld, Maurice (2003): *Nemzetközi gazdaságtan*. PA-NEM.
- O'Riain, Sean (2000): The Flexible Developmental State: Globalization, Information Technology and the 'Celtic Tiger'. In: *Politics and Society*, 2.: 157–193.
- Pangestu, Mari (2002): Industrial Policy and Developing Countries. In: *Development, Trade and the WTO. A Handbook*. Szerk.: Hoekman, B. - Mattoo, A. - English, P. The World Bank.
- Prebisch, Raul (1959): Commercial Policies in the Underdeveloped Countries In: *The American Economic Review*, 2.: 251–273.
- Rodrik, Dani (2001): The Global Governance of Trade as if Development Really Mattered. UNDP background paper. Interneten: <http://www.ksghome.harvard.edu/~drodrik/undptrade.pdf> (Letöltve: 2010.01.25.)
- Rodrik, Dani (2004): Rethinking Growth Strategies. In: *WIDER Annual Lecture 8*.
- Rodrik, Dani (2005): A globalizáció járható útjai. In: *Egyenlítő* 6.: 6–16.
- Rodrik, Dani (2007): *One economics, many recipes, Globalization, institutions, and economic growth*. Princeton University Press.
- Ruggie, John G. (1982): International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order. In: *International Organization*, 2.: 379–415.
- Stiglitz, Joseph E. – Charlton, Andrew (2005): *Fair Trade for All. How Trade Can Promote Development*. Oxford University Press.
- Szentes Tamás (1999): *Világgazdaságtan. Elméleti és módszertani alapok*. Aula.
- Szentes Tamás és munkaközössége (2005): *Fejlődés, versenyképesség, globalizáció I*. Akadémiai Kiadó.
- Szentes Tamás és munkaközössége (2006): *Fejlődés, versenyképesség, globalizáció II*. Akadémiai Kiadó.
- Todaro, Michael P. – Smith, Stephen C. (2009): *Economic Development*. 10. kiadás. Pearson.
- Wade, Robert (1990): *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton University Press.
- Wade, Robert H. (2005): What Strategies Are Viable for Developing Countries Today? The World Trade Organization and the Shrinking of „Development Space” In: *Putting Development First. The Importance of Policy Space in the WTO and International Financial Institutions*. Szerk.: Gallagher, Peter. Zed Books.
- World Bank (1993): *The East Asian Miracle: economic growth and public policy*. Oxford University Press.